

Joanna Zych
Akademia Sztuki Wojennej
j.zych@akademia.mil.pl
<https://orcid.org/0000-0001-9187-8588>

Handel bronią konwencjonalną na Bliskim Wschodzie i jego wpływ na bezpieczeństwo w regionie

Abstrakt: Celem artykułu jest wskazanie aktualnych trendów w obrocie bronią konwencjonalną na Bliskim Wschodzie i ustalenie, w jaki sposób wpływa on na bezpieczeństwo w regionie. Praca stanowi próbę odpowiedzi na następujące pytania: Jakie są trendy w legalnym imporcie i eksporcie uzbrojenia na Bliskim Wschodzie? Jakie są główne problemy związane z nielegalnym obrotem bronią w regionie? W jaki sposób handel uzbrojeniem wpływa na bezpieczeństwo na Bliskim Wschodzie? Analizie poddano udział państw bliskowschodnich w globalnym i regionalnym rynku uzbrojenia w latach 2015–2019, a także obrót nielegalny, prowadzony przez państwa i podmioty niepaństwowe, w tym organizacje przestępcze. W opracowaniu wykorzystano krytyczną analizę opracowań i źródeł oraz metody statystyczne, które pozwoliły na ustalenie udziału poszczególnych państw w światowym i regionalnym rynku uzbrojenia. Analizę ilościową oparto na najnowszych raportach SIPRI, natomiast jako źródło pomocnicze wykorzystano rejestr UNROCA. W opracowaniu przyjęto, że handel uzbrojeniem należy rozpatrywać wielowymiarowo: sam w sobie, o ile jest legalny i dokonywany w sposób transparentny, nie jest zjawiskiem negatywnym. Wyzwaniem dla bezpieczeństwa międzynarodowego jest natomiast powszechny w regionie opór wobec kontroli międzynarodowej nad tą gałęzią handlu, zbrojenie stron długotrwałych konfliktów oraz obrót bronią prowadzony przez aktorów niepaństwowych. Badana tematyka stanowi istotne zagadnienie w rozważaniach nad konfliktami i niestabilnością na Bliskim Wschodzie, ale także nad bezpośrednimi i pośrednimi konsekwencjami tej sytuacji dla innych części świata, w tym zwłaszcza Europy.

Słowa kluczowe: handel uzbrojeniem, broń konwencjonalna, Bliski Wschód, bezpieczeństwo międzynarodowe.

Arms Trade in the Middle East and Its Implications for Regional Security

Abstract: The aim of this paper is to indicate current trends in the conventional arms trade in the Middle East and to determine its implications for regional security. The author attempts to answer the following questions: What are the trends in the legal arm imports and exports in the Middle East? What are the main problems related to arms trafficking in the region? How does

the arms trade impact regional security in the Middle East? The participation of the Middle Eastern countries in global arms imports over the period 2015-2019 was analyzed as well as arms trafficking conducted by the states and non-state actors, including criminal organizations. The study was based on the analysis of relevant literature and sources as well as statistical methods, which allowed to determine the share of individual countries in the global and regional arms market. The quantitative analysis was based on the latest SIPRI reports, while the UNROCA register was used as an auxiliary source. The author assumes that the arms trade is multi-dimensional: it should not be deemed negative, provided that it is conducted transparently and in accordance with international law. On the other hand, the states' unwillingness to put arms trade under international control, arming the parties of prolonged armed conflicts and arms trafficking by non-state actors, poses a threat to international security. The analyzed issue can be relevant for studies on current conflicts and instability in the Middle East, but also for studying their consequences for other parts of the world, particularly Europe.

Keywords: arms trade, conventional weapons, Middle East, international security.

Wstęp

Państwa bliskowschodnie od lat pozostają w czołówce największych importerów uzbrojenia na świecie. Większość z nich mierzyło lub wciąż mierzy się z konfliktami wewnętrznymi, rebeliami i terroryzmem. Również stosunki między głównymi aktorami na arenie międzynarodowej w regionie pozostają napięte, co stymuluje popyt na broń i sprzęt wojskowy. Wraz z nasilającą się rywalizacją wzrasta zapotrzebowanie na nowe uzbrojenie, postrzegane jako niezbędny element budowania pozycji państw w regionie. W ostatnich dwóch dekadach arsenały wojskowe krajów bliskowschodnich znacząco się powiększyły, przede wszystkim dzięki zakupom uzbrojenia od Stanów Zjednoczonych, Rosji i państw członkowskich Unii Europejskiej (Kuimova, 2019, s. 1). Kontrakty zbrojeniowe nie tylko zacieśniają relacje pomiędzy państwami sprzedającymi i kupującymi – wpływają także na tworzenie swoistych „stref wpływów” głównych dostawców broni. Choć w ostatnich latach ogólna ilość importowanego uzbrojenia na Bliskim Wschodzie wielokrotnie przewyższała eksport, to niektóre państwa w regionie – takie jak Izrael, Zjednoczone Emiraty Arabskie czy Turcja – kładą nacisk na rozwój własnego przemysłu obronnego i odgrywają coraz większą rolę jako eksporterzy uzbrojenia (Gaub i Stanley-Lockman, 2017; Barany, 2020). Jednocześnie wiele państw w regionie boryka się z problemem bezprawnego handlu bronią lekką i strzelecką, trafiającą do organizacji terrorystycznych, ugrupowań rebelianckich i przestępczych. Nielegalne dozbrajanie walczących podmiotów niepaństwowych rozciąga w czasie trwające konflikty i pogłębia destabilizację w najbardziej zapalnych częściach regionu. Handel uzbrojeniem na Bliskim Wschodzie wiąże

się z jeszcze jednym poważnym dylematem, jakim jest jego sprzedaż rządowi naruszającym prawa człowieka i międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych¹ (szerzej: Erickson, 2015).

Wpływ handlu bronią na bezpieczeństwo w regionie należy więc rozpatrywać w szerszym kontekście, biorąc pod uwagę legalny transfer uzbrojenia między państwami, zbrojenie przez państwa trzecie rządów lub ugrupowań, naruszających normy prawa międzynarodowego, jak również nielegalny obrót uzbrojeniem realizowany przez grupy przestępcze poza jakąkolwiek kontrolą rządów. Ze względu na konfliktogenny charakter regionu analiza handlu bronią na tle sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej sytuacji wybranych państw stanowi wartość uwagi zagadnienie badawcze. Należy też podkreślić, że podsycanie trwających na Bliskim Wschodzie konfliktów poprzez zbrojenie stron (zarówno w sposób legalny, jak i nielegalny) odbija się w konsekwencji nie tylko na bezpieczeństwie regionu, ale i innych części świata. Najbardziej zauważalnym skutkiem takich długotrwałych konfliktów jest napływ uchodźców i imigrantów ze zrujnowanych wojnami państw bliskowschodnich i afrykańskich do Europy (Macenowicz, 2017, s. 139), a także towarzyszący temu zjawisku przemysł broni, trafiającej w ręce organizacji przestępczych i terrorystycznych w Europie i innych częściach świata. Badanie konsekwencji niekontrolowanego i nieodpowiedzialnego transferu uzbrojenia ma więc duże znaczenie dla bezpieczeństwa państw Unii Europejskiej, w tym i Polski. Tego typu badania są potrzebne w Polsce również ze względu na zaangażowanie Sił Zbrojnych RP w misje na Bliskim Wschodzie, wiążą się bowiem bezpośrednio z możliwościami militarnymi zarówno sojuszników, jak i aktorów niepaństwowych, stanowiących potencjalne zagrożenie dla polskich kontyngentów.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie aktualnych trendów w handlu bronią konwencjonalną na Bliskim Wschodzie oraz określenie jego wpływu na bezpieczeństwo w tej zapalnej części świata. Pod pojęciem broni konwencjonalnej, stosowanym w tym opracowaniu, należy rozumieć wszystkie typy uzbrojenia ciężkiego, broni lekkiej i strzeleckiej, które nie są bronią masowego rażenia. W związku z wielowymiarowym charakterem obrotu bronią w regionie, analizie poddano zarówno legalny, jak i nielegalny transfer uzbrojenia w ostatnich latach (2015–2019). Artykuł stanowi próbę odpowiedzi na następujące pytania:

---

¹ Dalej: MPHKKZ.

1) Jakie są aktualne trendy w legalnym imporcie i eksporcie uzbrojenia na Bliskim Wschodzie? 2) Jakie są główne problemy związane z nielegalnym obrotem bronią konwencjonalną w regionie? 3) W jaki sposób handel uzbrojeniem wpływa na bezpieczeństwo na Bliskim Wschodzie? Ze względu na ograniczony zakres artykułu w dalszych rozważaniach pominięto szczegółową analizę przemysłu zbrojeniowego i wytwarzanych przez każde z państw na Bliskim Wschodzie typów i modeli uzbrojenia. Temat ten został już jednak dobrze opracowany zarówno w Polsce, jak i za granicą, stąd też nie ma potrzeby go powielać. Zainteresowanego tym zagadnieniem polskiego czytelnika należy odesłać do artykułów P. L. Wilczyńskiego (2016a, 2016b), który szczegółowo opisuje stany uzbrojenia państw bliskowschodnich oraz charakteryzuje główne produkty i kierunki rozwoju ich przemysłu zbrojeniowego.

Założenia metodologiczne i przegląd literatury

W celu udzielenia odpowiedzi na wskazane powyżej pytania w opracowaniu wykorzystano teoretyczne metody badawcze. Krytycznej analizie literatury poddano wydane w ostatnich latach monografie naukowe, odnoszące się do mechanizmów kierujących globalnym rynkiem uzbrojenia oraz do handlu bronią na Bliskim Wschodzie, m.in. autorstwa Feldmana (2019), Cordesmana (2019), Erickson (2015) i Selima (2013). Badania na temat handlu bronią prowadzone są również na gruncie nauki polskiej. Do wartościowych publikacji na ten temat, opracowanych w ostatnich latach w języku polskim, należy zaliczyć monografię *Międzynarodowy obrót bronią konwencjonalną. Bezpieczeństwo, polityka, społeczeństwo* Sobonia (2017), a także artykuły naukowe autorstwa Skulskiego (2015), Karczewskiego (2011), Sobonia (2018), Macenowicza (2017) i Wilczyńskiego (2013). Jak można zauważyć, część wskazanych publikacji w języku polskim powstała w połowie analizowanego w niniejszej pracy przedziału czasowego lub przed nim, stąd też w przypadku najbardziej aktualnych danych konieczne było odwołanie się głównie do źródeł i opracowań w języku angielskim.

Aby scharakteryzować aktualne trendy na bliskowschodnich rynkach uzbrojenia, wykorzystano opublikowane w ostatnich pięciu latach raporty czołowych ośrodków badawczych, m.in. Centrum Studiów Strategicznych i Międzynarodowych w Waszyngtonie² (Barany, 2020; Cordesman, 2016),

---

² Center for Strategic and International Studies (dalej: CSIS).

Sztokholmskiego Instytutu Badań nad Pokojem³ (Wezeman, Fleurant, Kuimova *et al.*, 2020; Bromley, Maletta i Brockmann, 2018; Wezeman i Kuimova, 2019) i Kongresowej Służby Badawczej⁴ (Thomas, 2017; Blanchard, Sharp i Thomas, 2019; Sharp, 2019; Sharp, 2020). Głównych importerów i eksporterów uzbrojenia w regionie wskazano, wykorzystując metody statystyczne na podstawie dwóch baz danych: rejestru ośrodka SIPRI oraz Rejestru Uzbrojenia Konwencyjnego ONZ (UNROCA)⁵. Warto zaznaczyć, że oba te źródła stosują odmienną metodologię zbierania danych, wskutek czego publikowane w nich informacje nie zawsze się pokrywają. UNROCA bazuje wyłącznie na oficjalnych raportach składanych przez importerów i eksporterów uzbrojenia, którzy dobrowolnie deklarują ilość sprzedanej lub kupionej w danym roku broni w poszczególnych kategoriach (broni ciężkiej, lekkiej i strzeleckiej). Zdarza się, że raporty importerów i eksporterów się nie pokrywają, a niektóre państwa dostarczają je tylko co kilka lat lub wcale (UN Office For Disarmament Affairs, 2017, s. 1–3.). W ostatnich latach 13 z 15 analizowanych państw-importerów nie przekazało do UNROCA żadnego raportu, a dostępne dane pochodzą wyłącznie od ich wybranych dostawców. Dlatego też szcątkowe dane pochodzące z raportów UNROCA nie mogą stanowić podstawy do opisu wielkości importu i eksportu uzbrojenia na Bliskim Wschodzie, są natomiast cenną wskazówką w ocenie transparentności dokonywanych transakcji. Analizę ilościową dotyczącą udziału w globalnym i bliskowschodnim rynku uzbrojenia przeprowadzono więc na podstawie danych SIPRI. Rejestr SIPRI bazuje na szerszej gamie źródeł, uwzględniając (oprócz rządowych raportów) m.in. informacje przekazywane przez koncerny zbrojeniowe, doniesienia medialne, aktualne publikacje naukowe i źródła internetowe. Jednak, jak przyznają sami twórcy rejestru, w przypadku niektórych państw dostęp do potwierdzonych informacji jest na tyle utrudniony, że publikowane dane są wyłącznie szacunkowe (SIPRI, b.d. a). Łączna wartość finansowa importu uzbrojenia w poszczególnych latach jest bardzo rzadko ujawniana przez państwa bliskowschodnie i nie pojawia się w analizowanych bazach danych. W związku z tym w celu obliczenia procentowego udziału poszczególnych państw w globalnym i regionalnym imporcie uzbrojenia wykorzystano opracowany przez SIPRI wskaźnik TIV (*Trend-Indicator Value*). Opiera się on na znanych kosztach produkcji

³ Stockholm International Peace Research Institute (dalej: SIPRI).

⁴ Congressional Research Service (dalej: CRS).

⁵ United Nations Register of Conventional Arms (dalej: UNROCA).

pojedynczej sztuki danej broni (nowej lub używanej), przemnożonych przez ilość faktycznie sprzedanego/kupionego uzbrojenia danego typu. Publikowane przez SIPRI rankingi wykorzystujące wskaźnik TIV odwołują się więc do uśrednionej wartości uzbrojenia przekazanego w danej transakcji, a nie do wartości finansowej kontraktów, które dla identycznego typu i ilości uzbrojenia przyjmują zróżnicowane wartości w zależności od relacji między sprzedającym a kupującym (SIPRI, b.d. a). Pomimo braków w dostępie do informacji stanowiących nierzadko tajemnicę państwową i konieczności szacowania niektórych danych, w opinii autorki rejestr SIPRI pozostaje najbardziej miarodajnym źródłem danych statystycznych na temat międzynarodowego handlu uzbrojeniem.

Analizowany w niniejszym opracowaniu region Bliskiego Wschodu może być definiowany w różny sposób, zależnie od przyjętego przez autora kryterium: geograficznego, kulturowego, religijnego czy też historycznego. Szersze definicje zaliczają do Bliskiego Wschodu obszar od Maroka do Półwyspu Arabskiego i Iranu (tzw. obszar MENA – *Middle East and North Africa*). Autorzy stosujący kryterium religijne włączają do regionu także niearabskie państwa muzułmańskie: Turcję, Afganistan i Pakistan, czasem również Cypr (Selim, 2013, s. 2–3). Wartościową analizę na temat problemów z jednoznacznym zdefiniowaniem Bliskiego Wschodu przedstawił w swoim artykule Özalp (2011). Wspólny dla większości opracowań jest tzw. „trzon” Bliskiego Wschodu, obejmujący Arabię Saudyjską, Bahrajn, Egipt, Iran, Irak, Izrael, Jemen, Jordanię, Katar, Kuwejt, Liban, Oman, Syrię i Zjednoczone Emiraty Arabskie, a także leżącą na pograniczu Turcję, uznawaną za pomost między Bliskim Wschodem a Europą (Kaszuba, Stępień, 2018, s. 10). W niniejszym opracowaniu analizę handlu uzbrojeniem ograniczono do tych 15 państw, pominięto natomiast kraje Maghrebu na zachód od Egiptu.

Import uzbrojenia na Bliskim Wschodzie w latach 2015–2019

Ze względu na stale rosnące zapotrzebowanie Bliski Wschód od lat pozostaje jednym z największych rynków zbytu uzbrojenia na świecie. W latach 2015–2019 region odpowiadał za 35% globalnego importu uzbrojenia – więcej broni sprzedano tylko w regionie Azji i Oceanii (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 7). Jak zauważa Thomas (2017), zapotrzebowanie państw bliskowschodnich na zakupy zbrojeniowe jest nieproporcjonalne do zamieszkującej ten region liczby ludności, zwłaszcza w porównaniu z innymi częściami świata. Wynika to zarówno z potrzeb związanych z trwającymi konfliktami zbrojnymi, jak i wysokiego poziomu

militaryzacji importerów. Zachara (2010, s. 194) twierdzi, że Bliski Wschód jest obecnie najbardziej zmilitaryzowanym regionem na świecie. Opinię tę potwierdzają aktualne badania. Według wskaźnika militaryzacji *Global Militarization Index*⁶ (GMI, 2018), spośród 30 najbardziej zmilitaryzowanych państw na świecie aż 10 leży na Bliskim Wschodzie (w tym Izrael, przez twórców GMI uznany za najbardziej zmilitaryzowane państwo świata). Kluczowym partnerem w zakresie dostaw fabrycznie nowego uzbrojenia do państw bliskowschodnich pozostają Stany Zjednoczone (Thomas, 2017, s. 6). Ponad 53% uzbrojenia kupionego w latach 2015–2019 przez państwa bliskowschodnie pochodziło z USA. Kolejne pod względem ilości sprzedanej broni były Francja (13%) i Rosja (11%) (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 7). W ostatniej dekadzie na bliskowschodnie rynki uzbrojenia zaczynają wkraczać Chiny. Dotyczy to szczególnie broni, której sprzedaży odmawiają Stany Zjednoczone i państwa europejskie (Bekkevold, 2019, s. 154; Przybylak, 2020, s. 369–370). Chińskie uzbrojenie wciąż jednak cieszy się na Bliskim Wschodzie stosunkowo małym zainteresowaniem, mimo konkurencyjnych cen. Jak wskazuje Cordesman (2016), produkowana w Chinach broń uznawana jest za mniej zaawansowaną technologicznie, niż ta wytwarzana w USA, państwach Unii Europejskiej czy w Rosji. Stąd też trafia częściej na rynki krajów rozwijających się, podczas gdy zamożne państwa bliskowschodnie preferują zakupy od zachodnich producentów. Nie bez znaczenia pozostają także interesy polityczne, odgrywające obecnie kluczową rolę w doborze partnerów zbrojeniowych spośród największych mocarstw.

W rejestrze SIPRI (b.d. b) w latach 2015–2019 w pierwszej piętnastce największych importerów uzbrojenia na świecie znalazło się aż siedem państw położonych na Bliskim Wschodzie: Arabia Saudyjska, Egipt, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Irak, Katar, Izrael i Turcja (zob. tabela 1).

---

⁶ Wskaźnik GMI uwzględnia trzy kategorie danych: 1) wydatki na cele wojskowe (jako procent PKB oraz stosunek wydatków na wojsko do wydatków na służbę zdrowia); 2) personel (stosunek personelu wojskowego i rezerwistów do ogólnej liczby populacji oraz stosunek personelu wojskowego do liczby lekarzy); 3) ilość posiadanego uzbrojenia ciężkiego w przeliczeniu na liczbę mieszkańców.

Tabela 1. Import uzbrojenia na Bliskim Wschodzie w latach 2015–2019.

L.p.	Państwo	Udział w imporcie broni na Bliskim Wschodzie	Miejsce w światowym rankingu importerów broni (SIPRI)	Główni dostawcy uzbrojenia	Import zgłoszony do UNROCA (tak/nie)
1.	Arabia Saudyjska	34,5%	1	USA, Francja, Wielka Brytania	nie
2.	Egipt	16,4%	3	Francja, Rosja, USA	nie
3.	Zjednoczone Emiraty Arabskie	9,7%	8	USA, Francja, Holandia	nie
4.	Irak	9,7%	9	USA, Rosja, Korea Południowa	nie
5.	Katar	9,6%	10	USA, Francja, Niemcy	nie
6.	Izrael	5,6%	14	USA, Niemcy, Włochy	tak (2015-2018)
7.	Turcja	5,1%	15	USA, Włochy, Hiszpania	tak (2016-2019)
8.	Oman	3,3%	23	Wielka Brytania, USA, Norwegia	nie
9.	Jordania	2,3%	32	USA, Holandia, Rosja	nie

10.	Kuwejt	1,5%	39	USA, Francja, Szwajcaria	nie
11.	Iran	0,9%	48	Rosja, Chiny	nie
12.	Liban	0,5%	61	USA, Brazylia, Francja	nie
13.	Syria	0,5%	63	Rosja, Iran	nie
14.	Bahrajn	0,3%	66	USA, Rosja, Wielka Brytania	nie
15.	Jemen	0,1%	96	Zjednoczone Emiraty Arabskie, USA	nie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych dla poszczególnych państw wg rankingu SIPRI za lata 2015–2019 (SIPRI, b.d. b) oraz rejestru UNROCA za okres 2015–2019 (UNROCA, b.d.).

Największym nabywcą uzbrojenia na Bliskim Wschodzie pozostaje Arabia Saudyjska, w analizowanym okresie odpowiedzialna za 34,5% zakupów broni w regionie. Stanowi to ok. 12% importu uzbrojenia w skali globalnej, czyniąc to państwo również największym nabywcą broni na świecie. Głównym partnerem handlowym Arabii Saudyjskiej są Stany Zjednoczone, które w latach 2015–2019 odpowiadały za 73% dostaw broni do tego kraju (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 7). Tak znaczący udział amerykańskiego przemysłu zbrojeniowego w saudyjskim imporcie jest zarówno efektem partnerstwa obu krajów w dziedzinie bezpieczeństwa, jak i niedawnego wycofania się części europejskich kontraktorów ze sprzedaży uzbrojenia do Arabii Saudyjskiej. Simone Wisotzki (2018, s. 1–2) z Instytutu Badań nad Pokojem we Frankfurcie, powołując się na dane ONZ i organizacji pozarządowych, podaje, że wojskowe zaangażowanie koalicji pod przewodnictwem Arabii Saudyjskiej w konflikt w Jemenie wydatnie przyczyniło się

do śmierci ludności cywilnej i wybuchu kryzysu humanitarnego. Tym samym, jak dowodzi autorka, sprzedaż uzbrojenia do Arabii Saudyjskiej przez strony Traktatu o Handlu Bronią (ATT)⁷ w obliczu udowodnionego przez organy międzynarodowe naruszania MPHKZ stanowi pogwałcenie zasad traktatowych (Wisotzki, 2018, s. 3). Analogiczne argumenty w tej kwestii przedstawia Stavrianakis (2018, s. 92). Podobne stanowisko prezentowały też rządy niektórych państw europejskich, będących stronami ATT, które wstrzymały dostawy broni do Arabii Saudyjskiej, powołując się na zakaz eksportu broni do państw naruszających prawa człowieka (Stedjan, 2013, s. 986). W listopadzie 2018 r., po zabójstwie saudyjskiego dziennikarza Dżamala Chaszukdżiego, Niemcy wstrzymały na pół roku sprzedaż uzbrojenia do Arabii Saudyjskiej (zakaz eksportu do tego kraju został później przedłużony kilkukrotnie, ostatni raz do końca 2020 r.). Podobne decyzje podjęły m.in. rządy Finlandii, Danii i Holandii. Choć w amerykańskim Kongresie również pojawiły się głosy sprzeciwu wobec sprzedaży uzbrojenia do Arabii Saudyjskiej, to nie wpłynęły na ograniczenie ani wstrzymanie zakontraktowanych dostaw (Thomas, 2017, s. 22–23; Blanchard, Sharp i Thomas, 2019, s. 2–3).

W latach 2015–2019 w globalnym rankingu największych importerów SIPRI na 8. i 10. miejscu znalazły się odpowiednio Zjednoczone Emiraty Arabskie i Katar. Ich głównymi dostawcami były USA i państwa europejskie (Francja, Holandia i Niemcy). Wzmoczone potrzeby zbrojeniowe wynikały przede wszystkim z zaangażowania obu państw w konflikty w regionie. Zjednoczone Emiraty Arabskie dołączyły do koalicji przeciwko wspieranym przez Iran szyickim rebeliantom Houthi w Jemenie. Oba państwa były zaangażowane militarnie w konflikt libijski i dostarczały sprzęt antyrządowym ugrupowaniom walczącym w Syrii, a także innym podmiotom niepaństwowym na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej (Wezeman i Kuimova, 2019, s. 1). W przypadku Kataru zapotrzebowanie na uzbrojenie w ostatnich latach zwiększyło się szczególnie zauważalnie – w latach 2015–2019 import broni wzrósł aż o 631% w stosunku do lat 2010–2014 (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 11).

Izrael, mimo że posiada rozbudowaną bazę produkcyjną i należy do dziesięciu największych eksporterów uzbrojenia na świecie, również dokonuje stałych zakupów, w większości od strategicznych partnerów amerykańskich. W latach 2015–2019 Izrael odpowiadał za 5,6% importu broni na Bliskim Wschodzie,

⁷ Arms Trade Treaty (dalej: ATT).

co stanowi ok. 2% w skali globalnej (SIPRI, b.d. b). Jak zauważa Cordesman (2016), mimo rozwiniętego i zaawansowanego technologicznie przemysłu zbrojeniowego, import broni wciąż jest niezbędny Izraelowi do utrzymania przewagi jakościowej nad potencjalnymi przeciwnikami w regionie. Wysokie zapotrzebowanie na zakupy zbrojeniowe wiąże się także ze wzrostem napięcia między Izraelem a Iranem i wynikającą z tego koniecznością wzmocnienia środków odstraszania. Izrael, podobnie jak Egipt, korzysta z wydatnej pomocy finansowej USA w ramach programu *Foreign Military Financing* (FMF). W ostatnich latach Izrael był największym odbiorcą amerykańskich dotacji i otrzymywał z FMF między 3,1 a 3,3 mld USD rocznie (Sharp, 2019, s. 2). W tym samym czasie Amerykanie przekazywali Egipcjom 1,3 mld USD rocznie (Sharp, 2020, s. 24). Oba państwa finansują ze środków FMF zakupy uzbrojenia od amerykańskich kontraktorów. W przypadku Egiptu jako wyjaśnienie rosnącego zapotrzebowania na uzbrojenie podaje się nie zagrożenia z zewnątrz, ale raczej wewnętrzną niestabilność polityczną, zagrożenie terroryzmem i kluczową rolę wojska w państwie (Cordesman, 2016).

Wśród największych nabywców uzbrojenia na Bliskim Wschodzie warto też odnotować Irak, odpowiedzialnego w latach 2015–2019 za 9,7% importu w regionie (SIPRI, b.d. b). Mimo destabilizacji spowodowanej wojną z tzw. Państwem Islamskim (ISIS/ISIL), w analizowanym przedziale czasowym Irak był 9. państwem na świecie pod względem ilości nabytego uzbrojenia. Większość dostaw pochodziła z USA (45%), w drugiej kolejności z Rosji (34%) (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 6). Osiem lat temu Czulda (2012, s. 133) przewidywał, że „iracki rynek wojskowy został zdobyty na całe dekady” przez państwa zachodnie, co miało oznaczać utratę tego chłonnego rynku przez Rosję. Jak można zauważyć, gwałtowne przemiany związane z Arabską Wiosną i pojawieniem się destabilizatora w postaci ISIL sprawiły, że trendy te rozwinęły się w innym kierunku. W analizowanym okresie Irak był drugim – po Egipcie – największym importerem rosyjskiego uzbrojenia na Bliskim Wschodzie. W związku z koniecznością przywrócenia stabilności państwa w okresie 2015–2019 Irak zakupił prawie dwa razy więcej uzbrojenia niż w poprzednich czterech latach (SIPRI, b.d. b). Można spodziewać się, że potrzeba odbudowy struktur bezpieczeństwa Iraku po wyniszczającej wojnie będzie popychała to państwo do dokonywania zakupów uzbrojenia od każdego, kto będzie gotów je sprzedać na korzystnych warunkach – niekoniecznie od państw zachodnich.

Do piętnastki największych importerów broni na świecie ośrodek SIPRI zalicza także Turcję. Choć w ostatnich dekadach ilość i wartość nabywanego przez to państwo uzbrojenia spada⁸, to wciąż utrzymuje się na wysokim poziomie. W latach 2015–2019 zapotrzebowanie na uzbrojenie wiązało się przede wszystkim z zaangażowaniem Turcji w konflikty w Syrii i w Libii, jak również z napiętą z sytuacją wewnętrzną. Działania zbrojne przeciwko ugrupowaniom kurdyjskim skutkowały jednocześnie wstrzymaniem dostaw uzbrojenia z niektórych państw europejskich (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 11). Przykład Turcji dobrze obrazuje też związane z handlem uzbrojeniem ścierające się interesy największych mocarstw. W 2019 roku, po nabyciu przez władze w Ankarze rosyjskich systemów obrony powietrznej S-400, Stany Zjednoczone zablokowały zakontraktowaną dostawę stu samolotów F-35 i wykluczyły Turcję z programu ich produkcji. Jako uzasadnienie tej decyzji podano obawy USA przed pozyskaniem przez Rosjan kluczowych danych dotyczących F-35 oraz niezgodność działań Turcji z interesami NATO (Zanotti i Thomas, 2020, s. 3–5).

Pozostałe państwa bliskowschodnie w analizowanym okresie odgrywały drugorzędną rolę, jeśli chodzi o zakupy uzbrojenia. Większość z nich największe kontrakty zawierała z USA i państwami członkowskimi Unii Europejskiej. Wyjątek stanowiła Syria (dla której głównymi dostawcami w latach 2015–2019 były Rosja i Iran), a także sam Iran, który uzbrojenie importował z Rosji i Chin (SIPRI, b.d. b). W przypadku Syrii dostępne bazy danych UNROCA i SIPRI nie oddają faktycznej skali importu uzbrojenia, ponieważ ani rząd w Damaszku, ani dostawcy nie raportują transakcji z tym państwem do organów międzynarodowych. Podobnie sytuacja przedstawia się w przypadku objętego embargiem zbrojeniowym Iranu (UNROCA, b.d.). Warto zaznaczyć, że w ostatnich latach państwa bliskowschodnie niechętnie zgłaszały import uzbrojenia do rejestru UNROCA (zob. tabela 1). Wyjątek stanowiły Izrael i Turcja, które w analizowanym okresie złożyły terminowo większość raportów, zgłaszając dane zgodne z deklaracjami eksporterów⁹. Wielkość i typ zamówień pozostałych państw bliskowschodnich UNROCA określa na podstawie deklaracji sprzedawców, głównie USA i państw

⁸ Pod koniec lat 90. XX w. Turcja była trzecim największym importerem uzbrojenia na świecie.

⁹ Izrael nie dostarczył tylko raportu za rok 2019, natomiast Turcja za rok 2015. Warto dodać, że Izrael raportuje wszystkie zakupy w kategoriach ciężkiego i lekkiego uzbrojenia, rzadko natomiast zgłasza zakupy broni strzeleckiej, które deklarują eksporterzy. Turcja uwzględniła w raportach import we wszystkich trzech kategoriach.

europiejskich. Również i w tym przypadku wielu eksporterów unika jednak deklarowania ilości sprzedanej broni, zwłaszcza jeśli w interesie kupującego jest nieujawnianie takich informacji.

Bliskowschodnie rynki uzbrojenia, choć są niewątpliwie atrakcyjne dla eksporterów ze względu na wysoki i stale rosnący popyt, cechują się jednocześnie dużą turbulencją. Kontrakty zawierane z państwami o niestabilnej sytuacji wewnętrznej obciążone są ryzykiem, o czym w ostatniej dekadzie przekonali się dostawcy uzbrojenia do państw objętych rebeliami i wojnami stanowiącymi pokłosie Arabskiej Wiosny. Należy pamiętać, że zaangażowanie importera uzbrojenia w konflikt, zwłaszcza wewnętrzny, generuje dla sprzedającego szereg problemów, nie tylko logistycznych czy ekonomicznych, ale również prawnych, etycznych i wizerunkowych. Wiąże się także z możliwością interwencji organów międzynarodowych, które dysponują instrumentami pozwalającymi na blokowanie lub ograniczanie legalnych dostaw broni do konfliktogennych regionów (Karczewski, 2011, s. 60–62). Ryzyko dla eksporterów generuje również ściśle uzależnienie handlu bronią od uwarunkowań polityczno-prawnych (Skulski, 2015, s. 261), w tym szczególnie zmiany na stanowiskach decyzyjnych – zachodzące w wyniku wyborów, ale i przewrotów. Dotyczy to zarówno przemian politycznych w państwie sprzedającym uzbrojenie, jak i importującym go.

Polski udział w eksporcie uzbrojenia na Bliski Wschód również jest przykładem konsekwencji takich zmian politycznych. W okresie zimnej wojny jednym z najważniejszych odbiorców polskiego uzbrojenia w regionie była Libia (Gasztold-Seń, 2012, s. 320–322); w latach 70. i 80. XX wieku uzbrojenie produkowane ZSRR pośrednictwem PRL trafiało także w dużych ilościach do Iraku, Syrii czy Egiptu, jak również do organizacji niepaństwowych działających na Bliskim Wschodzie (Gasztold-Seń, 2014, s. 167; Soboń, 2017, s. 42). Polski handel bronią z państwami bliskowschodnimi załamał się na początku XXI wieku, a nadzieje na duże kontrakty na dostawy uzbrojenia do Iraku po 2003 roku okazały się płonne. Skulski (2015, s. 263) wskazuje, że mimo aktywnego zaangażowania Wojska Polskiego w działania koalicji przeciwko Saddamowi Husajnowi, jedynym sukcesem w handlu uzbrojeniem był realizowany w latach 2004–2007 kontrakt na dostawy do Iraku amunicji, broni strzeleckiej, pojazdów patrolowych i cystern oraz wyposażenia indywidualnego żołnierzy. Obecnie udział Polski w eksporcie uzbrojenia na Bliski Wschód jest marginalny. Według najbardziej aktualnego rocznego raportu Ministerstwa Spraw Zagranicznych nt.

eksportu uzbrojenia, w 2019 roku Polska wydała tylko 22 licencje na eksport broni¹⁰ na Bliski Wschód, a wartość zrealizowanych w tym roku zamówień wyniosła niewiele ponad 28 mln EUR (dla porównania, na sprzedaż do Ameryki Północnej wydano 458 licencji, a wartość rzeczywistego eksportu wyniosła 139 mln EUR). W 2019 roku głównymi bliskowschodnimi importerami broni z Polski były Zjednoczone Emiraty Arabskie, Irak i Oman. Dostawy obejmowały przede wszystkim broń strzelecką i amunicję (MSZ, 2020, s. 26–27).

Główni bliskowschodni eksporterzy uzbrojenia w latach 2015–2019

Bliski Wschód to przede wszystkim chłonny rynek zbytu dla broni wytwarzanej w innych częściach świata. Przemysł zbrojeniowy w większości państw regionu jest słabo rozwinięty. Skulski (2015, s. 257) zauważa, że duża część państw bliskowschodnich, które wytwarzają uzbrojenie na własny użytek (m.in. Arabia Saudyjska, Iran, Egipt, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Jordania), i tak bazuje na opracowanych za granicą projektach oraz importowanych częściach i podzespołach. Wyjątek stanowią dwa państwa, zaliczane przez SIPRI do piętnastki największych eksporterów na świecie: Izrael i Turcja. W latach 2015–2019 Izrael odpowiadał za aż 68,6% eksportu uzbrojenia z Bliskiego Wschodu i był ósmym największym eksporterem broni na świecie (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 2). Największe izraelskie koncerny zbrojeniowe, takie jak Elbit Systems, Israel Aerospace Industries (IAI) i Rafael Advanced Defense Systems, ściśle współpracują z amerykańskim przemysłem zbrojeniowym i kładą nacisk na produkcję zaawansowanego technologicznie sprzętu, który (oprócz własnych sił zbrojnych) trafia na rynki azjatyckie, ale również do państw europejskich i USA. Jednym z głównych towarów eksportowych Izraela są bezzałogowe statki powietrzne. Indie, które od 2017 roku formalnie rozwijają współpracę wojskową z Izraelem, są obecnie głównym nabywcą uzbrojenia z tego kraju (Pant, Sahu, 2019). Pod koniec 2019 roku izraelskie Ministerstwo Obrony ogłosiło nowy plan rozwoju rodzimego przemysłu zbrojeniowego, którego celem ma być wsparcie i ułatwienie eksportu uzbrojenia przez małe i średnie prywatne przedsiębiorstwa, produkujące rozwiązania *high-tech* na użytek wojskowy. Według tego planu docelowym klientem Izraela w nadchodzących latach mają być państwa

¹⁰ Licencje eksportowe – zezwolenia na zagraniczny obrót uzbrojeniem, wydawane przez organy rządowe, poświadczające kontrolę państwa oraz zgodność dokonywanych transakcji z prawem krajowym i międzynarodowym. W Polsce wydaje je minister właściwy do spraw gospodarki.

europiejskie, w drugiej kolejności azjatyckie (Azulai, 2019).

Turcja, przez SIPRI umieszczona na 14. miejscu w rankingu największych eksporterów uzbrojenia na świecie, w latach 2015–2019 odpowiadała za 18,4% eksportu uzbrojenia w regionie (Wezeman, Fleurant *et al.*, 2020, s. 2). Do jej głównych klientów zalicza się Turkmenistan, Oman i Pakistan; duża część tureckiego uzbrojenia w ostatnich latach trafia też do innych państw azjatyckich, na Kaukaz oraz do północnoafrykańskich państw arabskich. W obliczu pojawiających się w ostatnich latach problemów z zakupem uzbrojenia od państw członkowskich NATO, Turcja kładzie coraz większy nacisk na rozwój rodzimego przemysłu zbrojeniowego. W 2015 roku prezydent Recep Tayyip Erdoğan ogłosił zamiar osiągnięcia do 2023 roku niezależności od dostaw uzbrojenia i jednoczesnego zwiększenia wartości eksportu do 25 mld USD rocznie. Slijper (2017, s. 36) sugeruje jednak, że te ambitne plany, obliczone na czas obchodów stulecia proklamowania Republiki Tureckiej, nie mają większych szans na realizację i pozostaną w sferze propagandowych deklaracji. Zważywszy na fakt, że w 2020 roku turecki przemysł zbrojeniowy nie zbliżył się nawet do pełnego zaspokojenia potrzeb własnego wojska i policji, a podana wartość 25 mld USD prawie dwukrotnie przekracza roczną wartość eksportu broni z Rosji (SIPRI, b.d. c), trudno się z tym stwierdzeniem nie zgodzić.

Warto też zwrócić uwagę na rosnącą rolę przemysłu zbrojeniowego w Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Państwo to aspiruje obecnie do roli czołowego producenta uzbrojenia w Zatoce Perskiej. W 2010 roku, we współpracy z amerykańskimi koncernami Lockheed Martin i Sikorsky Aircraft, w Abu Zabi otwarto największe w regionie międzynarodowe centrum logistyczne AMMROC (Advanced Military Maintenance Repair and Overhaul Center), zajmujące się obsługą, przeglądami i remontem wojskowego oraz cywilnego sprzętu lotniczego. W 2014 roku 11 emirackich przedsiębiorstw zbrojeniowych scalono w ramach rządowego holdingu Emirates Defence Industries Company (EDIC), który w kolejnych latach powiększył się o następne 5 firm (Kamrava, 2020, s. 407). Pod koniec 2019 roku EDIC połączono z innymi koncernami i utworzono holding zbrojeniowy EDGE Group, który w 2019 roku dostarczył państwu 5 mld USD zysku ze sprzedaży uzbrojenia i sprzętu wojskowego (EDGE Group, b.d.). W ostatnich latach Jordania, Egipt i Arabia Saudyjska również zaczęły przykładać większą wagę do rodzimej produkcji uzbrojenia, jednak skala ich eksportu była niewielka (Gaub i Stanley-Lockman, 2017, s. 9). W okresie 2015–2019 w bazach

danych UNROCA i SIPRI w stosunku do części państw bliskowschodnich, takich jak Bahrajn, Irak, Jemen, Kuwejt, Liban i Syria, w ogóle nie odnotowano eksportu nowego ani używanego uzbrojenia (zob. tabela 2).

Tabela 2. Eksport uzbrojenia na Bliskim Wschodzie w latach 2015–2019.

L.p.	Państwo	Udział w eksporcie broni na Bliskim Wschodzie	Miejsce w światowym rankingu eksporterów broni (SIPRI)	Główni odbiorcy uzbrojenia	Eksport zgłoszony do UNROCA (tak/nie)
1.	Izrael	68,6%	8	Indie, Azerbejdżan, Wietnam	tak (2015–2018)
2.	Turcja	18,4%	14	Turkmenistan, Oman, Pakistan	tak (2016–2019)
3.	Zjednoczone Emiraty Arabskie	8,5%	18	Egipt, Algieria	nie
4.	Jordania	3,2%	27	USA, Egipt, Liban	nie
5.	Iran	0,6%	40	Syria Irak, rebelianci Houthi w Jemenie	nie
6.	Egipt	0,4%	42	Libia, Unia Afrykańska	nie
7.	Katar	0,2%	46	Somalia, Mali, Burkina Faso	nie
8.	Oman	0,1%	50	Cypr	nie
9.	Arabia Saudyjska	0,1%	58	Jemen	nie

10.	Bahrajn	W latach 2015–2019 brak danych nt. eksportu broni (wg SIPRI i UNROCA)	W latach 2015–2019 brak danych nt. eksportu broni (wg SIPRI i UNROCA)	brak danych	brak danych
11.	Irak				
12.	Jemen				
13.	Kuwejt				
14.	Liban				
15.	Syria				

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych dla poszczególnych państw wg rankingu SIPRI za lata 2015–2019 (SIPRI, b.d. b) oraz rejestru UNROCA za okres 2015–2019 (UNROCA, b.d.).

Wyzwania dla bezpieczeństwa związane z handlem uzbrojeniem na Bliskim Wschodzie

Brak danych dotyczących sprzedaży między państwami nie zawsze oznacza faktyczny brak transferu uzbrojenia – zwłaszcza w tak zapalnym regionie świata, gdzie ścierają się interesy wielu aktorów, nierzadko zbrojących (w sposób mniej lub bardziej jawny) rebeliantów bądź rządy naruszające zasady pokoju międzynarodowego. Jak wskazują Bromley, Maletta i Brockmann (2018, s. 3), brak należytej kontroli nad transferem uzbrojenia na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej stanowi obecnie szczególne wyzwanie dla bezpieczeństwa międzynarodowego. Problem ten dotyczy przede wszystkim pokonfliktowej broni lekkiej i strzeleckiej, choć nie jest to regułą (Soboń, 2018, s. 12). Najważniejsze problemy związane z nielegalnym lub nieodpowiedzialnym handlem uzbrojeniem na Bliskim Wschodzie można podzielić na trzy kategorie:

1. Nieprzestrzeżenie obligatoryjnego embarga zbrojeniowego Rady

- Bezpieczeństwa ONZ¹¹, nałożonego na rządy lub aktorów niepaństwowych, naruszających pokój międzynarodowy i łamiących zasady MPHKKZ, w tym wykorzystywanie państw tranzytowych do dokonania takiej transakcji (zarówno przez państwa bliskowschodnie, jak i zewnętrznych dostawców);
2. Nieprzestrzeganie przez państwa członkowskie embarga zbrojeniowego nałożonego przez organizacje regionalne;
  3. Brak kontroli organów państwowych nad transferem uzbrojenia, którego odbiorcami są podmioty pozapaństwowe – szczególnie w rejonach objętych działaniami zbrojnymi i pokonfliktowymi (Zych, 2020, s. 324–325; Soboń, 2018, s. 12).

Państwa, które ratyfikowały Traktat o Handlu Bronią (ATT), obowiązują wyszczególnione w nim zasady weryfikacji kontrahentów. Jeśli istnieje ryzyko, że potencjalny importer narusza prawa człowieka i może wykorzystać nabytą broń przeciwko ludności cywilnej, do popełnienia ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości lub innych zbrodni wojennych, strony ATT zobowiązane są do zaniechania sprzedaży (Stedjan, 2013, s. 986). Choć państwa bliskowschodnie uczestniczyły w konsultacjach przed przyjęciem traktatu, to po opracowaniu jego finalnej wersji zgłaszały obiekcje, że postanowienia ATT ograniczają możliwość importu uzbrojenia wymaganego do zapewnienia skutecznej obrony granic (Bromley, Maletta i Brockmann, 2018, s. 8). Według danych aktualnych na czerwiec 2020 roku, ATT podpisało tylko pięć państw bliskowschodnich (Bahrajn, Izrael, Liban, Turcja i Zjednoczone Emiraty Arabskie), a ratyfikował go wyłącznie Liban (ATT, 2020). Od 2019 roku stroną ATT nie są też Stany Zjednoczone, dostarczające najwięcej uzbrojenia na Bliski Wschód, podobnie jak Rosja, która nigdy nie przystąpiła do Traktatu. Realny wpływ na ograniczenia w sprzedaży broni na Bliski Wschód ATT ma więc głównie w przypadku partnerów handlowych należących do UE¹². Oprócz tego Bliski Wschód jest jedną z dwóch ostatnich części świata (oprócz Azji), które nie stworzyły regionalnego systemu kontroli handlu uzbrojeniem (Erickson, 2015, s. 143). Z tej przyczyny trudno

¹¹ Rada Bezpieczeństwa ONZ uprawniona jest do wprowadzania dwóch rodzajów embarga (w tym na uzbrojenie): obligatoryjnego i nieobligatoryjnego. Obligatoryjne bezwzględnie obowiązuje wszystkie państwa członkowskie ONZ. Nieobligatoryjne z kolei ma formę apelu o dobrowolne zaniechanie dostarczania danemu podmiotowi uzbrojenia, a jego nieprzestrzeganie nie stanowi naruszenia norm prawa międzynarodowego. Embargo zbrojeniowe RB ONZ może dotyczyć wszystkich lub tylko wybranych typów uzbrojenia oraz całych państw lub tylko ich wybranych części.

¹² Wszystkie państwa członkowskie UE podpisały i ratyfikowały ATT.

jest egzekwować zasady odpowiedzialnego obrotu uzbrojeniem, a sprzedaż broni państwom objętym embargiem RB ONZ i zbrojenie podmiotów niepaństwowych wciąż mają miejsce i wydatnie przyczyniają się do przeciągania w czasie krwawych konfliktów. Aktualnie na analizowanym obszarze embargo na broń obejmuje jedno państwo (Iran) i oraz siły pozarządowe w Iraku i Libanie, Talibów, Al-Kaidę, tzw. Państwo Islamskie (ISIS/ISIL), Front Al-Nusra i powiązane z nimi organizacje (niezależnie od miejsca działania) oraz rebeliantów Houthi w Jemenie (zob. tabela 3).

Tabela 3. Obowiązujące aktualnie na Bliskim Wschodzie embargo zbrojeniowe RB ONZ.

Państwo / organizacja	Data wejścia w życie	Rezolucja RB ONZ	Szczegóły
Talibowie	2002	UNSCR 1390	Od 2002 r. embargo na sprzedaż broni Talibom i Al-Kaidzie, niezależnie od miejsca ich działania. W 2011 r. wydzielone embargo dotyczące osobno Talibów i Al-Kaidy oraz organizacji powiązanych.
Siły pozarządowe w Iraku	2004	UNSCR 661 UNSCR 1546	W latach 1990–2003 embargo obejmowało cały Irak. Od 2004 r. – tylko siły pozarządowe działające na terytorium Iraku; nie dotyczy legalnego rządu.
Iran	2006	UNSCR 1737	2006 – embargo na technologie nuklearne, 2010 – embargo na większość typów broni konwencjonalnej, planowo wygasa w październiku 2020.

Siły pozarządowe w Libanie	2006	UNSCR 1701	Wprowadzone po II wojnie izraelsko-libańskiej. Obejmuje wszystkie dostawy uzbrojenia nieautoryzowane przez rząd Libanu lub siły międzynarodowe UNIFIL. W praktyce embargo dotyczy głównie Hezbollahu.
ISIL, Al-Kaida, Front Al-Nusra i powiązane organizacje	2011	UNSCR 1390 UNSCR 2170	2011 – osobne embargo na broń dostarczaną Al-Kaidzie 2014 – w nowej rezolucji embargiem objęte ISIL i syryjski Front Al-Nusra
Rebelianci Houthi w Jemenie	2015	UNSCR 2216	Embargo na wszystkie typy uzbrojenia, bezterminowe. Dotyczy rebeliantów Houthi i ich przywódców, nie obejmuje rządu Jemenu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie SIPRI (2020).

Oprócz tego, w ostatnich latach embargo zbrojeniowe na wybrane państwa (m.in. Iran, Egipt, Syrię i Jemen) oraz na działające na Bliskim Wschodzie organizacje terrorystyczne nakładała Unia Europejska. W mocy pozostaje też embargo Ligi Państw Arabskich nałożone w 2011 roku na Syrię (SIPRI, 2020). Jak podają Bromley, Maletta i Brockmann (2018, s. 5–6), zarówno embargo zbrojeniowe RBONZ, jak i organizacji regionalnych, były wielokrotnie łamane. Iran przekazywał uzbrojenie objętym embargiem rebeliantom Houthi w Jemenie oraz libańskiemu Hezbollahowi. W tym samym czasie Arabia Saudyjska dostarczała broń jemeńskim ugrupowaniom powiązanim z Bractwem Muzułmańskim, z kolei Zjednoczone Emiraty Arabskie – grupom salafickim w Jemenie (David, Turp, Wood *et al.*, 2019, s. 8). W Syrii i Iraku uzbrojenie było przekazywane

rebeliantom z różnych ugrupowań, włączając w to te, objęte embargiem Rady Bezpieczeństwa ONZ. Jak wskazują eksperci z ośrodka SIPRI, część dostaw dla antyrządowych organizacji walczących w Syrii pochodziła z Arabii Saudyjskiej, Jordanii i Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Obejmowały one głównie używany sprzęt sprowadzony wcześniej z państw europejskich (Bromley, Maletta i Brockmann, 2018, s. 5).

Choć tego typu transakcje odbywają się w sposób niejawną, to na obszarach konfliktowych i pokonfliktowych prowadzone są badania, mające na celu ustalenie pochodzenia broni, do której dostarczania żadne z państw zwykle się nie przyznaje. W latach 2014–2017 brytyjska organizacja Conflict Armament Research (CAR) prowadziła badania w Syrii i w Iraku, aby ustalić typ i pochodzenie uzbrojenia używanego przez tzw. Państwo Islamskie, które według O. Wasiuty i S. Wasiuty (2018, s. 115) w szczytowym momencie swojej działalności było najlepiej uzbrojoną organizacją quasi-państwową. W raporcie końcowym CAR wskazano, że 97% broni i 87% amunicji (spośród ponad 40 000 przebadanych sztuk uzbrojenia) wyprodukowano według standardów byłego Układu Warszawskiego. Uzbrojenie to na Bliski Wschód trafiło z Chin, Rosji lub z innych państw byłego bloku wschodniego, a następnie było przez importerów przekazywane ISIL bądź też przejmowane jako broń zdobyczna (zwłaszcza w Syrii). Mniejsza część przebadanego uzbrojenia dostarczona była do Syrii i Iraku przez przemytników z Afryki Północnej. Pozostałe 3% broni i 13% odnalezionej amunicji ISIL pochodziło z produkcji państw członkowskich NATO. Według autorów raportu było to głównie uzbrojenie dostarczone przez państwa zachodnie Irakowi, które następnie trafiło w ręce organizacji terrorystycznej po jej sprzedaniu lub porzuceniu i pozostawieniu bez nadzoru przez irackich żołnierzy (CAR, 2017, s. 5–7). Raport wskazuje także, że duże ilości uzbrojenia dostarczanego przez Amerykanów syryjskim siłom opozycyjnym zostały ostatecznie przejęte przez ISIL (CAR, 2017, s. 51–52). Na podobne źródło części uzbrojenia ISIL zwraca uwagę Macenowicz (2017, s. 142). W latach 2017 i 2020 organizacja CAR prowadziła dwa podobne badania nad bezzałogowcami używanymi przez objętych embargiem ONZ szyickich rebeliantów w Jemenie. W raporcie końcowym wskazano, że niemal wszystkie przebadane drony lub ich części pochodziły z Iranu, a ich konstrukcja odpowiadała bezzałogowym statkom powietrznym wykorzystywanym przez inne wspierane przez Iran podmioty niepaństwowe (CAR, 2020, s. 6).

Przytoczone powyżej przykłady stanowią tylko niewielki wycinek wielowymiarowego problemu, jakim jest niekontrolowany przez organy międzynarodowe przepływ uzbrojenia na Bliskim Wschodzie – zwłaszcza jeśli trafia ono do niestabilnych państw, w których trwają wyniszczające konflikty zbrojne. Oprócz rządów naruszających wiążące embarga zbrojeniowe ONZ, poważnym zagrożeniem jest też działalność zorganizowanych grup przestępczych, które poza kontrolą legalnych władz przemycają i sprzedają uzbrojenie pozyskane na obszarach pokonfliktowych lub w państwach upadłych. Dodatkowym motorem napędowym rozprzestrzeniania się broni pokonfliktowej jest jej niska cena i powszechna dostępność w państwach zrujnowanych wojnami (Soboń, 2018, s. 17). Organizacje przestępcze wykorzystujące ten stan rzeczy działają szczególnie aktywnie w krajach, w których toczą się wojny domowe – a dla walczących sił antyrządowych każde uzbrojenie jest na wagę złota (Noronha i Rosa, 2013, s. 289). Macenowicz (2017, s. 141) wskazuje też na kolejny problem, jakim są związki nielegalnego obrotu bronią z narkobiznesem. Są to powiązania dwukierunkowe – z jednej strony zyski z narkobiznesu pozwalają organizacjom przestępczym na kupowanie uzbrojenia od państw i organizacji nieprzestrzegających międzynarodowych reżimów kontroli; z drugiej broń, która trafia do nielegalnego obrotu, zwykle już w nim pozostaje (Soboń, 2018, s. 14). Sprzedaż nabytego w ten sposób uzbrojenia kolejnym odbiorcom (podmiotom niepaństwowym) generuje zyski pozwalające na kontynuację zorganizowanej działalności przestępczej. Należy też podkreślić, że nielegalny obrót uzbrojeniem powiązany z przestępczością transgraniczną nie ogranicza się do pojedynczych państw czy regionów, ale przyjmuje skalę globalną. Stanowi tym samym poważny problem również dla państw geograficznie oddalonych od obszarów konfliktowych.

Podsumowanie

Jak słusznie zauważają Campbell, MacKinnon i Stevens (2011, s. 319), handel uzbrojeniem to współcześnie wyjątkowo intratny biznes, choć jego specyfika budzi wiele kontrowersji i dylematów etycznych. Na Bliskim Wschodzie, którego stale rosnące zapotrzebowanie czyni region głównym rynkiem zbytu dla największych producentów uzbrojenia, wpływ tej gałęzi handlu na bezpieczeństwo jest szczególnie istotny. Na podstawie powyższych rozważań na temat bliskowschodniego importu i eksportu uzbrojenia można zauważyć,

jak niejednorodny jest to rynek. Z jednej strony zauważalny jest słaby rozwój przemysłu zbrojeniowego większości państw w regionie, które opierają swój potencjał militarny na dostawach z zagranicy, produkując na własny użytek tylko wybrane typy broni. Z drugiej zaś takie państwa jak Izrael czy Turcja, mimo dużego zapotrzebowania na import uzbrojenia, aspirują do roli potentatów eksportowych. Na tym polu zdecydowanie wyróżnia się Izrael, oferujący rozwiązania *high-tech*, opracowywane przy współpracy z Amerykanami. Obok zamożnych, stosunkowo stabilnych państw, inwestujących w zakupy kosztownego uzbrojenia od USA i państw europejskich, mamy na Bliskim Wschodzie do czynienia ze zubożałymi krajami zmagającymi się z konfliktami wewnętrznymi lub wyniszczonymi niedawnymi wojnami. Te ostatnie są niepewnymi partnerami handlowymi i – jak wykazano w zestawieniach danych dotyczących importu – częściej nawiązują w tym zakresie współpracę z państwami oferującymi mniej zaawansowane technicznie, nierzadko używane uzbrojenie, którego ceny są jednak bardziej przystępne, a sprzedający gotowi do podjęcia ryzyka związanego z dostawami broni w zapalne regiony świata. W bliskowschodnich państwach zdestabilizowanych przez długotrwałe działania zbrojne – takich jak Syria, Irak i Jemen – w analizowanym przedziale czasowym kwitł nielegalny i niekontrolowany obrót bronią trafiającą do aktorów niepaństwowych, co potwierdzają omówione w artykule raporty na temat pochodzenia broni pokonfliktowej na tych obszarach.

Sprzedaż uzbrojenia nie od dziś jest skutecznym narzędziem budowania stref wpływu przez jego największych producentów. Bliski Wschód w ostatnich dekadach stał się polem rywalizacji Stanów Zjednoczonych i Rosji, dla których dostawy uzbrojenia są nie tylko źródłem dochodu, ale i sposobem umacniania sojuszniczych relacji z importerami. W analizowanym przedziale czasowym 2015–2019 rywalizację tę zdecydowanie wygrywały Stany Zjednoczone, co potwierdzają przytoczone dane statystyczne. Wydające najwięcej na zbrojenia zamożne państwa w regionie są od lat kluczowymi klientami amerykańskich producentów. Jak twierdzi Bekkevold (2019, s. 145), ta sytuacja może jednak ulec zmianie, jeśli Rosja będzie kontynuować swoje dążenia do przejęcia rynków zbytu w państwach bliskowschodnich, którym USA i państwa UE wstrzymują dostawy uzbrojenia ze względu na naruszenia praw człowieka. Przykładem takich państw mogą być Irak, Iran i Syria, a od czasu Arabskiej Wiosny również Egipt, który w obliczu zamrożonych dostaw z państw zachodnioeuropejskich i z USA zdecydował się na uzupełnienie braków importem z Rosji (Thomas, 2017, s. 25).

W ostatnich latach na bliskowschodnie rynki uzbrojenia próbuje też wkraczać trzecie mocarstwo – Chiny. Choć udział tego państwa w eksporcie broni na Bliski Wschód jest jak do tej pory niewielki, to podjęło ono już pierwsze próby dotarcia na rynki od lat zdominowane przez państwa zachodnie. Za przykład może tu posłużyć sprzedaż chińskich dronów do Arabii Saudyjskiej i Egiptu (Przybylak, 2020, s. 370; Sidi i Kaczmarek, 2019, s. 4). Mimo że bogate kraje Zatoki Perskiej i Izrael od lat preferują import wysokiej jakości uzbrojenia od państw zachodnich i raczej się to nie zmieni, to można się spodziewać, że tańsza chińska broń spotka się z zainteresowaniem biedniejszych państw w regionie, których potrzeby są duże ze względu na niestabilną sytuację wewnętrzną.

Warto jednak podkreślić, że niektóre aspekty rywalizacji globalnych mocarstw o bliskowschodnie rynki zbytu uzbrojenia mają pozytywne skutki, przede wszystkim związane z tworzeniem wspólnoty interesów ich klientów. Ścisła współpraca zbrojeniowa USA z Izraelem, a jednocześnie z nieuznającymi izraelskiej niepodległości państwami Zatoki Perskiej równoważy regionalny układ sił i wytwarza zbieżne interesy w dziedzinie bezpieczeństwa (Zachara, 2010, s. 148). Współpraca ta może okazać się szczególnie ważna w obliczu rozpoczętej we wrześniu 2020 roku normalizacji stosunków Izraela ze Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi i Bahrajnem. Pomimo sprzecznych, czasem wręcz wykluczających się dążeń Izraela i państw arabskich, ich powiązania z USA oparte na handlu bronią czynią otwarty konflikt nieopłacalnym. Nie bez znaczenia jest tu też wyłonienie się „wspólnego wroga” USA, Izraela i państw Zatoki Perskiej, jakim jest Iran. W podobny sposób, jako czynnik stabilizujący sytuację w regionie i równoważący rozkład sił, działa amerykańskie wsparcie finansowe zakupów zbrojeniowych w ramach programu FMF, przekazywane równolegle Egiptowi i Izraelowi. Wartym uwagi zagadnieniem w najbliższych latach będzie niewątpliwie wzrastająca rola Izraela jako głównego bliskowschodniego producenta i eksportera broni, a także dynamiczny rozwój przemysłu zbrojeniowego w krajach Zatoki Perskiej.

Z punktu widzenia bezpieczeństwa Polski transfer uzbrojenia na Bliskim Wschodzie stanowi wartę uwagi zagadnienie. Choć obecnie udział polskiego przemysłu zbrojeniowego w eksporcie do tej części świata jest marginalny (co potwierdzają coroczne raporty MSZ), to obrót uzbrojeniem w regionie powinien być przedmiotem szczególnego zainteresowania ze względu na jego daleko idące konsekwencje. Jak wskazano wcześniej, potężne zakupy uzbrojenia dokonywane

przez zamożne państwa bliskowschodnie przekładają się na wzrost napięć lub budowanie równowagi na arenie międzynarodowej. Z kolei nielegalne zbrojenie stron konfliktów w państwach rozbitych wewnętrznie skutkuje przeciąganiem się w czasie krwawych walk, których konsekwencje odczuwa w dużej mierze również także Europa. Zniszczenia i zubożenie objętych wojnami krajów popychają lokalną ludność do ucieczki oraz poszukiwania lepszego życia w krajach Unii Europejskiej, czego obrazem jest trwający kryzys uchodźczy. Ten z kolei po 2015 roku stał się jednym z najważniejszych wyzwań dla bezpieczeństwa na starym kontynencie, którego skutki odczuwa w mniejszym lub większym stopniu cała wspólnota europejska.

Handel uzbrojeniem na Bliskim Wschodzie wciąż stanowi wyzwanie dla bezpieczeństwa międzynarodowego, przede wszystkim z powodu braku transparentności i należytej kontroli międzynarodowej. Po pierwsze, wynika to z oporu państw bliskowschodnich oraz ich głównych dostawców wobec ratyfikacji ATT. Po drugie, wiąże się z brakiem regionalnych mechanizmów kontroli, analogicznych do tych, które od lat funkcjonują w innych częściach świata i pozwalają na ograniczanie transferu uzbrojenia do podmiotów naruszających prawa człowieka. Wreszcie po trzecie, brak transparentności obrotu bronią na Bliskim Wschodzie wynika z partykularnych interesów poszczególnych importerów i eksporterów, którzy nie ujawniają swoich kontraktów i nie zgłaszają ich do UNROCA. W tych uwarunkowaniach nielegalny obrót uzbrojeniem jest trudny do powstrzymania – zwykle odkrywany jest po fakcie lub wcale. Do źródeł tej sytuacji należy zaliczyć brak należytej kontroli nad bronią pokonfliktową, destabilizację władzy w wybranych państwach, działalność transgranicznych organizacji przemytniczych oraz powiązania legalnych rządów ze zbrojonymi przez nie podmiotami niepaństwowymi. Jak wykazano w powyższej analizie, poważnym problemem są też nieprzestrzegane – zarówno przez państwa w bliskowschodnie, jak i zewnętrznych dostawców – wiążące embarga zbrojeniowe Rady Bezpieczeństwa ONZ. Mimo rażącego naruszania praw człowieka i MPHKZ, organizacje terrorystyczne i inne ugrupowania niepaństwowe na Bliskim Wschodzie wciąż otrzymują uzbrojenie z wielu różnych źródeł. Choć część broni wykorzystywanej w trwających do dziś konfliktach stanowi broń zdobycza lub dostarczona przez przemytników, to nie można nie zauważyć znaczącego udziału legalnych rządów w zbrojeniu stron walczących. W tym kontekście nawet zgodne z prawem międzynarodowym, w pełni jawne dostawy uzbrojenia do państw

bliskowschodnich, które mogą je później przekazać w niepowołane ręce, będą w ostatnich latach uzasadnione zaniepokojenie.

Bibliografia

- Arms Trade Treaty. (2020). *ATT: Treaty Status*. Dostęp: <https://thearmstradetreaty.org/treaty-status.html> [29.06.2020].
- Azulai, Y. (2019, 26 listopada). Defense Ministry seeks to expand Israel's arms exports. *Globes*. Dostęp: <https://en.globes.co.il/en/article-defense-ministry-seeks-to-expand-israels-arms-exports-1001308636> [29.06.2020].
- Barany, Z. (2020, 24 kwietnia). Indigenous Defense Industries in the Gulf. *Center for Strategic & International Studies*. Dostęp: <https://www.csis.org/analysis/indigenous-defense-industries-gulf> [27.06.2020].
- Bekkevold, J.I. (2019). China, Russia and the Great Power Contest in the Middle East. W: J.I. Bekkevold, B. Lo (red.), *Sino-Russian Relations in the 21st Century* (s. 141–166). London: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-92516-5>
- Blanchard, C.M., Sharp, J.M. i Thomas, C. (2019). *Memorandum: Emergency Arms Sales to the Middle East: Context and Legislative History*. Washington: Congressional Research Service. Dostęp: <https://fas.org/sgp/crs/weapons/me-arms.pdf> [27.06.2020].
- Bromley, M., Maletta, G. i Brockmann, K. (2018). *Arms Transfer and SALW Controls in the Middle East and North Africa: Mapping Capacity-Building Efforts*. (SIPRI Background Papers). Stockholm: SIPRI. Dostęp: https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-11/bp_1811_att_mena_1.pdf [28.06.2020].
- Campbell, P.J, MacKinnon, A. i Stevens, C.R. (2011). *An Introduction to Global Studies*. Malden: Willey-Blackwell.
- Conflict Armament Research [CAR]. (2017). *Weapons of the Islamic State. A three-year investigation in Iraq and Syria*. London: CRS. Dostęp: <https://www.conflictarm.com/reports/weapons-of-the-islamic-state> [30.06.2020].
- Cordesman, A.H. (2016, 5 lutego). *The Changing Patterns of Arms Imports in the Middle East and North Africa*. Washington: Center for Strategic & International Studies. Dostęp: <https://www.csis.org/analysis/changing-patterns-arms-imports-middle-east-and-north-africa> [27.06.2020].
- Cordesman, A.H. (2019). *The Gulf and the Search for Strategic Stability: Saudi Arabia, the Military Balance in the Gulf, and Trends in The Arab-Israeli Military Balance*. Abingdon: Routledge.
- Czulda, R. (2012). Irackie siły zbrojne – szanse i wyzwania. W: R. Bania, K. Zdulski (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku* (s. 129–144). Łódź: Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki Uniwersytetu Łódzkiego. Dostęp: <http://hdl.handle.net/11089/1147> [25.06.2020].
- David, E., Turp, D., Wood, B. i Azarova, V. (2019). *Opinion on the International Legality of Arms Transfers to Saudi Arabia, the United Arab Emirates and Other Members of the Coalition Militarily Involved in Yemen*. Antwerp: International Peace Information Service. Dostęp: https://ipisresearch.be/wp-content/uploads/2019/12/191209-Yemen-EN_WEB-2.pdf [29.06.2020].
- EDGE Group. (b.d.). *EDGE Group: About us*. Dostęp: <https://edgegroup.ae/about> [29.06.2020].
- Erickson, J.L. (2015). *Dangerous trade: arms exports, human rights, and international reputation*. New York: Columbia University Press. DOI: <https://doi.org/10.7312/eric17096>
- Feldman, S. (2019). *Arms Control And The New Middle East Security Environment*. Abingdon: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429039119>
- Gasztold-Seń, P. (2012). Libia Muammara Kaddafiego i PRL. Zapomniani sojusznicy okresu zimnej wojny. W: R. Bania i K. Zdulski (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu*

- i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku* (s. 312–330). Łódź: Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki Uniwersytetu Łódzkiego. Dostęp: <http://hdl.handle.net/11089/1147> [25.06.2020].
- Gasztold-Seń, P. (2014). Biznes z terrorystami. Brudne interesy wywiadu wojskowego PRL z bliskowschodnimi organizacjami terrorystycznymi. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 23(1), 165–216. Dostęp: <https://ipn.gov.pl/download/1/57601/PiS-23.pdf> [18.11.2020].
- Gaub, F. i Stanley-Lockman, Z. (2017). *Defence Industries in Arab States: Players and Strategies* (Chaillot Papers, nr 141). Paris: EU Institute for Security Studies. Dostęp: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/CP_141_Arab_Defence.pdf [29.06.2020].
- Global Militarization Index (2018). *Global Militarization Index: GMI Ranking Table*. Dostęp: <https://gmi.bicc.de/index.php> [29.06.2020].
- Kamrava, M. (red.). (2020). *Routledge Handbook of Persian Gulf Politics*. Abingdon: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429201981>
- Karczewski, M. (2011). System kontroli i regulacji międzynarodowego handlu uzbrojeniem. *Przegląd Strategiczny*, (2), 59–72. DOI: <https://doi.org/10.14746/ps.2011.2.4>
- Kuimova, A. (2019). *Russia's Arms Exports To The Mena Region: Trends And Drivers* (Euro MESCO Policy Brief, nr 95). Barcelona: European Institute of the Mediterranean. Dostęp: <https://www.euromesco.net/publication/russias-arms-exports-to-the-mena-region-trends-and-drivers> [30.06.2020].
- Maczenowicz, M. (2017). Zwalczanie zagrożeń związanych z międzynarodowym obrotem uzbrojeniem. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 9(17), 138–151. Dostęp: <https://www.abw.gov.pl/pl/pbw/publikacje/przegląd-bezpieczenstwa-9/1384,Przegląd-Bezpieczenstwa-Wewnetrznego-nr-17-9-2017.html> [29.06.2020].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych [MSZ]. (2020). *Eksport uzbrojenia i sprzętu wojskowego z Polski. Raport za rok 2019*. Warszawa: Departament Polityki Bezpieczeństwa Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Dostęp: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/eksport-uzbrojenia-i-sprzetu-wojskowego-z-polski-raport-za-rok-2019> [18.11.2020].
- Özalp, O.N. (2011). Where is the Middle East? The Definition and Classification Problem of the Middle East as a Regional Subsystem in International Relations. *Turkish Journal of Politics*, 2(2), 5–21.
- Pant, H.V. i Sahu A. (2019). *Israel's Arms Sales to India: Bedrock of a Strategic Partnership*. (ORF Issue Brief, nr 311). New Delhi: Observer Research Foundation. Dostęp: https://www.orfonline.org/wp-content/uploads/2019/09/ORF_Issue_Brief_311_India-Israel.pdf [29.06.2020].
- Przybylak, M. (2020). Proliferacja dronów. W: M. Marszałek, M. Gębska i D. Majchrzak (red.), *Podstawy bezpieczeństwa międzynarodowego. Wymiar militarny i konfliktów zbrojnych* (t. 1, s. 362–377). Warszawa: Difin.
- Schmitt Noronha, R. i Rosa, J.O. (2013). Arms Transfers and Human Rights: The Impacts on Regions in Conflict. *UFRGS Model United Nations Journal*, 1, 286–307. Dostęp: <https://www.ufrgs.br/ufrgsmun/2013/wp-content/uploads/2013/10/Arms-Transfers-and-Human-Rights-The-Impacts-on-Regions-in-Conflict.pdf> [28.06.2020].
- Selim, G.M. (2013). *Global and Regional Approaches to Arms Control in the Middle East. A Critical Assessment from the Arab World*. Heidelberg: Springer. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-29314-6>
- Sharp, J.M. (2019). *U.S. Foreign Aid to Israel*. Washington: Congressional Research Service. Dostęp: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL33222.pdf> [30.06.2020].
- Sharp, J.M. (2020). *Egypt: Background and U.S. Relations*. Washington: Congressional Research Service. Dostęp: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL33003.pdf> [30.06.2020].
- Siddi, M. i Kaczmarek, M. (2019). *Russia and China in the Middle East: Playing Their Best Cards* (FIIA Briefing Papers, nr 275). Helsinki: Finnish Institute of International Affairs. Dostęp: https://www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2019/11/bp275_russia_china_middle-east.pdf [27.06.2020].

- SIPRI. (2020). *Arms embargoes*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute. Dostęp: <https://www.sipri.org/databases/embargoes> [30.06.2020].
- SIPRI. (b.d. a). *SIPRI Arms Transfers Database – Methodology*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute. Dostęp: <https://www.sipri.org/databases/armstransfers/background> [28.06.2020].
- SIPRI. (b.d. b). *SIPRI Arms Transfers Database*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute. Dostęp: <https://www.sipri.org/databases/armstransfers> [27.06.2020].
- SIPRI. (b.d. c). *Financial value of the global arms trade*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute. Dostęp: <https://www.sipri.org/databases/financial-value-global-arms-trade> [28.06.2020].
- Skulski, P. (2015). Pozycja państw Bliskiego Wschodu na międzynarodowym rynku broni na początku XXI wieku. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 407, 252–268. DOI: <https://doi.org/10.15611/pn.2015.407.21>
- Slijper, F. (2017). *Power Projection. Turkey's Military Build-Up: Arms Transfers and an Emerging Military Industry*. Utrecht: Pax. Dostęp: <https://www.paxforpeace.nl/media/files/paxreportturkijefinaldigisinglepage.pdf> [28.06.2020].
- Soboń, M. (2017). *Międzynarodowy obrót bronią konwencjonalną. Bezpieczeństwo, polityka, społeczeństwo*. Poznań: FNCE.
- Soboń, M. (2018). Problematyka proliferacji broni pokonfliktowej. *Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego*. 12(1), 11–22. DOI: <https://doi.org/10.34862/rbm.2018.1.2>
- Stavrianakis, A. (2018). When 'Anxious Scrutiny' of Arms Exports Facilitates Humanitarian Disaster. *The Political Quarterly*, 89(1), 92–99. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12435>
- Stedjan, S. (2013). Introductory Note to the Arms Trade Treaty. *International Legal Materials*. 52(4), 985–997. DOI: <https://doi.org/10.5305/intelegamate.52.4.0985>
- Thomas, C. (2017). *Arms Sales in the Middle East: Trends and Analytical Perspectives for U.S. Policy*. Washington: Congressional Research Service. Dostęp: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44984.pdf> [28.06.2020].
- UN Office For Disarmament Affairs. (2017). *The Global Reported Arms Trade. Transparency in Armaments through the United Nations Register of Conventional Arms* (Disarmament Study Series, nr 36). New York: United Nations. Dostęp: <https://www.un.org/disarmament/wp-content/uploads/2017/11/ss-36.pdf> [27.06.2020].
- UNROCA. (b.d.). *United Nations Register of Conventional Arms*. Dostęp: <https://www.unroca.org> [28.06.2020].
- Wasiuta, O. i Wasiuta, S. (2018). Polityka wewnętrzna i administracja „Państwa Islamskiego”. *Przegląd Geopolityczny*, 26, 115–124. Dostęp: <https://przeglad.org/wp-content/uploads/2018/12/XXVI-07-Wasiuta.pdf> [17.11.2020].
- Wezeman, P.D., Fleurant, A., Kuimova, A., Lopes ds Silva, D., Tian, N. i Wezeman, S.T. (2020). *Trends in International Arms Transfers, 2019*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute. Dostęp: https://www.sipri.org/sites/default/files/2020-03/fs_2003_at_2019.pdf [27.06.2020].
- Wezeman, P.D. i Kuimova, A. (2019). *Military Spending and Arms Imports by Iran, Saudi Arabia, Qatar and the UAE*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute. Dostęp: https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-05/fs_1905_gulf_milex_and_arms_transfers.pdf [29.06.2020].
- Wilczyński, P.L. (2016 a). Uzbrojenie armii państw muzułmańskich i ich przemysł zbrojeniowy. Część 1 – Afryka. *Przegląd Geopolityczny*, 16, 59–76. Dostęp: <http://przeglad.org/wp-content/uploads/2013/08/Całość-PG-16.pdf> [17.11.2020].
- Wilczyński, P.L. (2016 b). Uzbrojenie armii państw muzułmańskich i ich przemysł zbrojeniowy. Część 2 – Azja i Bałkany. *Przegląd Geopolityczny*, 17, 100–132. Dostęp: <https://przeglad.org/wp-content/uploads/2016/09/07-Wilczyński.pdf> [17.11.2020].

- Wisotzki, S. (2018). *Violating the Arms Trade Treaty: Arms Exports to Saudi Arabia and the Humanitarian Crisis in Yemen* (PRIF Spotlight, nr 1/2018). Frankfurt: Peace Research Institute. Dostęp: https://www.hsfk.de/fileadmin/HSFK/hsfk_publicationen/Spotlight0118.pdf [28.06.2020].
- Zachara, M. (2010). *Broń i dyplomacja. Eksport uzbrojenia w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zanotti, J. i Thomas, C. (2020). *Turkey: Background and U.S. Relations In Brief*. Washington: Congressional Research Service. Dostęp: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44000.pdf> [28.06.2020].
- Zych, J. (2020). Międzynarodowy handel bronią konwencjonalną. W: M. Marszałek, M. Gębska i D. Majchrzak (red.), *Podstawy bezpieczeństwa międzynarodowego. Wymiar militarny i konfliktów zbrojnych* (t. 1, s. 311–329). Warszawa: Difin.